

Josip Bratulić
Filozofski fakultet, Zagreb

PRIJEVODI BIBLIJSKIH TEKSTOVA U RAZVITKU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

Biblija je u mnogim europskim kršćanskim narodima i kulturama u temeljima kao knjiga koja je određivala kulturološki, jezični, književni, a često puta i povijesni razvitak. Tako je i s hrvatskim narodom: u njegovoj kulturi koja je karakteristična po višestrukome trojstvu: trojstvenost, trojezičnost, trodijalektalnost, troičnost državnog povijesnog prostora – Bibliju i njezinu tradiciju u Hrvata promatramo u troičnom trajanju: na latinskom, staroslavenskom i nacionalnom, hrvatskom jeziku. Najstarije sačuvane knjige s prostora današnje Hrvatske – koja se kroz povijest određivala kao trojedno kraljevstvo: Hrvatska, Dalmacija i Slavonija, latinski prijepisi Biblije najstarije su sačuvane knjige¹. Na hrvatskom se prostoru, među svećenicima glagoljašima, u njihovim misalima i brevijarima, sačuvala u najvećem dijelu ćirilometodska biblija, u perikopama, odlomcima za liturgijsko i redovničko čitanje². Konačno, u latiničkim lektionarima, koji su nastali na temelju glagoljaške tradicije – biblijska su čitanja, na hrvatskom jeziku, ušla u liturgijsku upotrebu, i proširila su se po cjelokupnom nacionalnom prostoru, te je i prva tiskana latinička knjiga, tiskana u Veneciji 1495., Lektionar Bernardina Splićanina³.

Latinska Biblija, pod imenom Vulgata, kojoj ranu prisutnost u Katoličkoj Zapadnoj crkvi pripisujemo trudu i nastojanju velikoga filologa, svetoga Jeronima, također je na svoj način vezana za prostor današnje Hrvatske. Sveti Jeronim rođen je na granici rimske provincije Dalmacije i Panonije, to jest na prostoru današnje Hrvatske, prema

novim istraživanjima i domišljanjima, u sjevernoj Istri, oko današnjega Kastva⁴. Prema jednoj bilješci da je svome narodu ostavio prijevod Biblije, zapisanu riječ Božju, naši su ga glagoljaši već od sredine XIII. stoljeća smatrali autorom svoga pisma, glagoljice, i slavenskoga prijevoda Biblije. Bila je to pobožna neistina, nenamjerna laž, koja je glagoljicu i slavensko bogoslužje zaštitila od nametnutoga, zapadnjačkoga i katoličkanskoga jedinstva u obredu, jeziku i duhovnosti.

Glagoljaši su upravo u vrijeme kad su od pape dobili dopuštenje za glagoljanje, jednako senjski biskup Filip kao i benediktinci u Omišlju, bili pred još jednim zadatkom: pripremiti od svojih tadašnjih knjiga: lakcionara, pasionala, zbornika homilija i drugih knjiga brevijar i misal. Tekstovi biblijskih čitanja, u staroj tradiciji, ušli su u te nove crkvene knjige, te se tako sačuvao Ćirilov i Metodov prijevod Biblije i u Zapadnoj, Katoličkoj crkvi.

Ni jedna knjiga nije toliko prisutna u životu kršćanske zajednice kao Biblija, barem onaj njezin dio koji se kroz godinu čitao u liturgiji, na misi, za cjelokupnu kršćansku zajednicu, a u brevijarskim čitanjima za prosvijećene članove Crkve, za kler. K tome – u propovijedima, tumačenjima liturgijskih odlomaka, kao i u brevijarskim homilijama – jezik pročitanaoga teksta nametao se kao kultivirani jezik izgovorene propovijedi. Koliko god danas razmišljamo o glagoljašima, i često nepravedno govorimo o njihovoj slaboj naobrazbi, zapisano u liturgijskim knjigama i u neliturgijskim zbornicima pokazuje da su oni koji su tekstove prepisivali, i čuvali pisanu tradiciju, bili obrazovani za takav posao, koji nije samo prepisivački, nego ponajčešće i filološki.

Vrijeme u kome su glagoljaši dobili dopuštenje da se, jednako kao i senjski biskup Filip, mogu služiti pismom za koje drže da su ga dobili od svetoga Jeronima, vrijeme je dubokih europskih promjena koje su utjecale i na stvaranje i na širenje nove duhovnosti, a zatim i redovništva koje se vezalo uz grad, uz školstvo i prosvjećivanje – to su franjevci i dominikanci. Ali to je vrijeme i crkvenoga otrežnjenja, nakon što je konačno nastao duboki rascjep između Zapadne i Istočne crkve, katolicizma i pravoslavlja, a glagoljaši – njihov latinski obred na staroslavenskom jeziku – u projektima rimske crkve sigurno je nukao na pokušaj vraćanja barem slavenskih pravoslavaca u jedinstvo Crkve o kome je Zapad mnogo više brinuo negoli Istok. Slično će se dogoditi i sredinom XV. stoljeća, nakon ponovnoga pokušaja unije u Firenci, 1438./39., što je padom Carigrada u turske ruke 1554. osujećeno, bar za grčki dio, ali ni slavenske pravoslavne crkve nisu prema cilju naše svoj put. Izdanja liturgijskih knjiga u Veneciji, hrvatskoglagojskog misala iz 1483. i pravoslavnih izdanja i u Veneciji i Cetinju, što su zreli plodovi europskoga ranoga tiskarstva, niknuli su upravo iz tih crkve-

nih, političkih i obrambenih promišljanja, i teško ih je bez te kulturne atmosfere pravo protumačiti. Sigurno u to nastojanje ide i izdanje lekcionara za katolike u Hrvatskoj, koji liturgiju slave na latinskom jeziku, a biblijska čitanja puk sluša na jeziku koji posvema razumije, to je svojevrsna "hrvatska vulgata", koinē, koji će od te prve tiskane latinične knjige, preko izdanja lekcionara Ivana Bandulavića, *Pištrole i evandolja priko svega godišta*⁵ (od 1613. dalje) ostati, bar za čakavski i štokavski dio hrvatskoga naroda trajno u upotrebi, sve do novih liturgijskih reformi, nakon Drugoga vatikanskog koncila; jezik se u lekcionaru mijenjao onako kako se mijenjao i u svome integralnom razvitku, ali su sigurno i liturgijska čitanja, i propovijedi koje su nakon čitanja slijedile, utjecale na razvitak hrvatskoga pisanoga, tj. književnog jezika, i na širenje onoga lika jezika koji je sadržan i utvrđen pismom, upravo Svetim pismom.

I prva autorska hrvatska knjiga svoj izvor ima u Bibliji, *Judita* Marka Marulića, kojom 1501. započinje autorska, hrvatska književnost, jezikom, stihom i dvostrukom tradicijom, antičkom i domaćom, začinjačkom, ukazala je na put kojim će od tada do danas kretati razvojni put i hrvatske književnosti i hrvatskog jezika: Marulić piše knjigu na hrvatskom jeziku "neka ju budu razumiti i oni ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke". I druga uspješnica Marulićeva, na hrvatskom jeziku, iz biblijske je tradicije: *Suzana*. I jedna i druga, koliko više iz latinskoga, toliko ne manje iz glagoljaške tradicije, vuku svoj poticaj i svoj uspjeh u onovremenoj čitalačkoj publici.

Pokušaj hrvatskih protestanata da sredinom XVI. stoljeća dadu hrvatskoj čitalačkoj publici prijevode biblijskih knjiga na narodnom, općem jeziku ("hrvatska vulgata", koinē) nije uspio zbog specifičnih prilika u kojima je Hrvatska tada bila, pritisnuta turskim provalama na svoj prostor, koji je trebalo čuvati ne samo od Turaka nego i od mogućega vjerskoga rata. Zato plan oko izdavanja cjelokupne Biblije nije uspio – izdan je samo *Novi zavjet* glagoljicom i ćirilicom, a latinicom *Proroci*, a u sva tri pisma pojedine *Postile*, biblijska tumačenja. Jedna *Postila*, katolička, Antuna Vramca, otvorila je i drugo krilo hrvatskoga jezika, kajkavsko krilo u tom ranom razdoblju; a ta je knjiga jako naslonjena na glagoljašku tradiciju⁶, na koju su, naravno, naslonjeni i hrvatski protestantski djelatnici koji su prije nego što su postali protestanti služili kao popovi glagoljaši. Upravo je tada, biblijskom knjigom, otvoreno i pitanje onoga jezika kojim bi se pokrio cjelokupni hrvatski i još više i šire, balkanski prostor, prostor koji je još slobodan, ali i onaj pod Turcima, sve do Carigrada onako kako su svojim riječima u predgovorima, prevodioci, urednici i priređivači protestantskih knjiga u predgovoru *Novoga testamenta* pisali svojim čitaocima: "Na to vi predragi dobri krstjani Hrvate, znajte da jesmo s tim našim tumače-

njem vsim slovenskoga jezika ljudem služiti hoteli, najprvo vam, Hrvatom i Dalmatinom, potom takajše Bošnjakom, Bezjakom, Srbljanom i Bulgarom". Da se to postigne nisu dovoljne inačice – sinonimi – zapisani na marginama knjige ili razlikovni rječnik, *Register*, kakav je u slovensku Bibliju unio Juraj Dalmatin (1586., još jedan Dalmatin kao i Jeronim!). Treba izabrati jezik, najprostraniji i najljepši, onaj koji se najlakše razumije na širokim prostranstvima tragičnoga hrvatskoga, bosanskoga, srpskoga i bugarskoga prostora. Ostali su ipak na hrvatskom prostoru, a protestantsku brigu o knjigama za cjelokupni hrvatski prostor, kao izazov, prihvatio je i oblikovao Bartol Kašić, isusovac, jednako svojom gramatikom (1604.) kao i svojim drugim knjigama, posebice *Ritualom rimskim* (1640.)⁷ i *Lekcionarom* za dubrovački kraj (1641.). Koliko god uspjeh Rituala i Lekcionara bio velik i značajan, on je bio samo kap u moru razočaranja što cjelokupna Biblija, koju je Kašić preveo na hrvatski jezik, nije dobila odobrenje za tisak. Biskupi glagoljskih biskupija, ali vjerojatno i istočni, unijatski projekt Rimske propagande, ustanove koja se brinula o "rasplodjenju vjere", spriječili su golem pothvat izdanja cjelokupne hrvatske Biblije. – Prigovor je bio da je pravi, autentični sveti tekst, koji ne treba mijenjati sveti, jeronimovski tekst, sadržan u glagoljaškim knjigama. Koje li paradoksa! Upravo u to vrijeme počelo je jezično kvarenje glagoljaških knjiga, to jest udešavanje njihovog jezika prema knjigama pravoslavne, ruske ili ukrajinske redakcije. Ideja o uniji, jednako štetna po posljedice hrvatskoj tradiciji glagoljaških knjiga, bila je isto tako tragična za Kašićev pothvat – njegova Biblija ni do dana današnjega nije tiskom izdana (izaći će, vjerojatno, ove, 1998. godine!). Koliko bi povijest hrvatskoga književnoga jezika bila drugačija da je ta knjiga, kad je prevedena, sredinom XVII. stoljeća izašla, tek možemo i smijemo nagađati. Umjesto Kašićeve Biblije njezinu je ulogu preuzela, koliko je mogla, knjiga Ivana Bandulavića *Pištrole i evanđelja*, u prvom izdanju posvećena splitskom nadbiskupu, ranije biskupu senjske glagoljaške biskupije, Antunu De Dominisu; kasnije je on proglašen heretikom, i mrtav spaljen u Rimu na Cvjetnom trgu (Campo dei fiori, 1624.). Tako su – s jedne strane Bandulavićeve *Pištrole i evanđelja*, a s druge Kašićev *Ritual* – obje liturgijske knjige ili bar za liturgijsku uporabu – više nego proklamacije ili jezični priručnici, gramatike ili rječnici, kojih je tradicija u Hrvata bogata i raznolika – utirale put onom tipu književnoga jezika koji je tridesetih godina XIX. stoljeća usvojen Gajevim jezičnim prijedlogom i njegovom grafijskom reformom – hrvatski štokavski tip koji je utvrđen u visokoj književnosti Dubrovnika, i koji je posvećen upotrebom u Katoličkoj crkvi. Iako je na samom početku XIX. stoljeća u krugu Maksimilijana Vrhovca bilo pokušaja prevodenja biblijskih knjiga na kajkavski (1810.

-1830.) do tiskanja već dovršenih prijevoda nije došlo. Na kajkavskom je ipak, u prijevodu Ignaca Kristijanovića, izašlo nekoliko biblijskih knjiga, ali najveći dio ostao je u rukopisu. No tada je već u mislima jednoga arheologa i filologa, pjesnika i profesora, franjevca Matije Petra Katančića sazrijevala misao o potpunom prijevodu *Svetoga pisma*. Knjigu, doduše, nije vidio tiskanu; izašla je 1831. - tiskana je u Budimu kao i Gajeva *Kratka osnova* (možda u istoj tiskari - Gajeva knjiga u "tiskarnici Kraljevskoga Vseučilišta", Katančićeva "slovima i troškom Kraljev. mudroskupštine mađarske"). Priredio ju je franjevački subrat Grgur Čevapović. Tako je - uoči velikih nacionalnih odluka, uoči "ilirskog pokreta", to jest nacionalnoga hrvatskoga preporoda - izašlo izdanje Biblije "u jezik slavno-ilirički izgovora bosanskog", gdje *slavni*, kao u Kačićevu *Razgovoru* znači isto što slovinski, to jest slovinsko bosanski, ikavskoštokavski; u *Korabljici* Kačić taj jezik naziva samo "bosanski". To zato da bi se istakla razlika između toga jezika i "horvatskog jezika" koji je tada označavao kajkavski dijalekat i govor zagrebačke regije. U jednom primjerku Katančićeva *Svetoga pisma* nalaze se zapisane ove riječi: "Dobavi za svoje utišenje duhovno ove dugoželjne knjige don Ilija Jurčević iz Duvna G.G. 1832."

Jedan novi prijevod Biblije, onaj Ivana Matije Škarića, u Beču, (1858.-1861., 12 svezaka), donekle je izvan općega tijeka knjižno-jezičnoga razvitka kakav je proveden u Zagrebu, jer je Škarićev izbor jezika - ikavština kačićevskog tipa - već bio jezično konzervativan. On je podržan doduše iz Beča, sa ciljem da se Dalmacija, u sastavu austrijskoga dijela carstva, podrži na svojem posebičnom jezičnom putu, ali taj nakladnički pothvat zbog jezika više nego zbog biblijskoga teksta, završio je na slijepom kolosijeku⁸. Uostalom, tada već počinje prodirati među hrvatsko čitateljstvo, posebice među intelektualce, doduše kao beletristika više, a kao sveta knjiga manje - Vuk-Daničićevo *Sveto pismo*; zbog vjerskih i religijskih razloga, i da se knjiga proširi u narod, trebalo je pohrvatiti tekst, te su *Novi zavjet* i *Psalmi* najprije izašli u jezičnoj redakciji Bogoslava Šuleka, u izdanju Britanskoga biblijskoga društva (1877.), a zatim je cjelokupni biblijski tekst redigirao prema hrvatskoj jezičnoj tradiciji Milan Rešetar - to je izdanje tiskano prvi put u Budimu, 1895. godine⁹. I ta je knjiga, također, utvrđivala jezični tip hrvatskoga jezika, kakav su odredili hrvatski vukovci, s Tomom Maretićem s jedne i s kanonikom Franjom Ivekovićem na čelu, s druge strane.

Izdanje *Novog zavjeta* profesora biblijske teologije Franje Zagode vjerojatno je imalo tek sporedan jezični utjecaj, kao i izdanje hrvatskoga lekcionara Nikole Žuvića (1940.), uostalom, kao i prijevod cjelokupnoga *Svetoga pisma* sarajevskoga nadbiskupa Ivana Ev. Šarića (Sarajevo, 1941./42., Madrid, 1953.).

Konačno *Zagrebačka Biblija*, izdana prvi put 1968. – dakle prije trideset godina – kodificirala je književni jezik nakon poznate *Deklaracije o položaju i nazivu hrvatskoga književnog jezika* s jasnom spoznajom da je hrvatski jezik poseban sam po sebi, a ne prema drugome jeziku, s kojim je tada u nazivu nasilno spajan, tj. srpskim. Taj prijevod u pouzdanoj biblijskoj redakciji i u odličnoj jezičnoj redakciji još jednom je potvrdio hrvatski jezični i hrvatski biblijski standard u punini njihova integriteta i jezične posebnosti. Raširena u brojnim izdanjima, i kao knjiga za liturgijsku uporabu, i kao djelo svjetske književnosti, ali i kao djelo koje je utvrđivalo hrvatsku duhovnost, kulturu i jezik, ona – to jest Biblija – potvrđuje da je kao tekst, od ćirilometodskih do naših dana bila prethodnicom ne samo snažnih jezičnih, nego i društvenih i političkih pokreta i promjena u hrvatskome narodu. Biblijske relacije prema hrvatskoj književnosti spadaju u drugi vid proučavanja. U hrvatskome pak književnome jeziku otisak Biblije je naprijeporan, vidljiv u jeziku, osjetljiv u duhovnosti i neizbrisiv u povijesnome trajanju

BILJEŠKE

- ¹ Osim Radonove Biblije, koja je prema tradiciji donesena u Zagreb kad se osnivala Zagrebačka biskupija (1091.-1095.), u Hrvatskoj su sačuvani ovi stari rukopisi cjelokupne latinske Biblije od XI. do XIV. stoljeća: u samostanu dominikanaca u Dubrovniku jedna iz XI., druga iz XIV. stoljeća; u franjevačkom samostanu u Šibeniku iz XI. stoljeća (*Scriptura sacra*); u zagrebačkoj Metropolitani su dvije Biblije iz XIV. stoljeća (*Biblia Solemnis* i *Biblia Veteris Testamenti*); jedna je u Arhivu HAZU iz XIII., druga iz XIV. stoljeća.
- ² O važnosti hrvatskoglagolskih biblijskih tekstova posebice je pisao J. Vajs. Vidi zbornik njemu u čast posvećen *Slovenske studie. Sbirka štati, venovanych Josefu Vajsovi*, Praha, 1948. O biblijskoj tradiciji u Hrvata vidi: Josip Bratulić, *Biblija u Hrvata*. Izbor tekstova od XIV. do XX. stoljeća, Zagreb, 1996.
- ³ O Bernardinu Splićaninu vidi: J. Bratulić, *Lekcionar Bernardina Splićanina*, predgovor pretisku, Split, 1991., str. V-XX, i isti autor, *Lekcionar Bernardina Splićanina u krugu hrvatskih lektionara*, pogovor pretisku Maretićeva izdanja, Split, 1995., str. 211-220. Zbrnik rasprava sa znanstvenoga skupa o Bernardinu Splićaninu još nije izašao.
- ⁴ Vidi o tome: Sveti Jeronim, *Izabrane poslanice*, Split, 1990., predgovor J. Bratulić, *Sveti Jeronim Dalmatinac*, str. IX-LXVI i M. Suić, *Hieronim Stridonjanin – građanin Tarsatike. Hieronymus, domo Stridonis, civis Tarsaticensis*, Rad JAZU 246, Zagreb, 1986. str. 213-278.
- ⁵ Pretisak Bandulavićeva lektionara *Pištola i evanđelja* priredila je Elizabeth von Erdmann-Pandžić u zbirci *Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte / Vrela i prinosi za hrvatsku kulturnu povijest*, Böhlau, 1997., sv. 7a pretisak, 7b *Glossar und Kommentar*, sa studijom izdavateljice o lektionaru i studijom Darije Gabrić-Bagarić *O razlikama između prvog (1613.) i drugoga (1626.) izdanja Bandulavićeva lektionara*, i iste autorice rječnik »*Pištola i evanđelja*«.
- ⁶ Josip Bratulić, *Pogledi hrvatskih protestanata na književni jezik*, u knjizi *Istarske književne teme*, Pula 1987., str. 115-124. Isti autor, *Glagoljaštvo i protestantizam*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 27, 1993., str. 231-235. O Antunu Vramcu vidi monografiju Josipa Turčinovića, *Antun Vramec, sporni hrvatski teolog*, *Analecta croatica christiana*,

XXX, 1995. Općenito o Vramcu vidi monografiju Alojza Jembriha, *Život i djelo Antuna Vramca*, Čakovec, 1981.

⁷ O Bartolu Kašiću vidi: *Život i djelo Bartola Kašića*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 340-te obljetnice Kašićeve smrti, Zadar – Pag, 18. do 21. travnja 1991., Zadar, 1994. Važna je Kašićeva *Apologija hrvatske Biblije* to jest njegovoga prijevoda, iz 1638./39. kao i spis *De variis versionibus (Sacrae Scripturae) Slavonicis, Dalmaticis seu Illyricis, et Serblianis seu Ruthenicis*. Oba spisa objavio je V. Horvat u radu *Bartol Kašić u obranu svoga prijevoda hrvatske Biblije*, u *Vrela i prinosi* (10), 19, Zagreb, 1992./93., str. 163-216. U istom broju tiskan je i rad V. Horvata, *Kašićev ispravak Bandulavićeva Lektionara*, str. 217-230. i članak J. Bratulića, *Bartol Kašić i njegov Ritual rimski*, str. 231-236.

⁸ Bonaventura Duda, *Ivan Matija Škarić. Prevoditelj Svetog pisma*, u zborniku *Postira – Spomenica u povodu 400 obljetnice osnutka župe*, Postira, 1981., str. 205-218.

⁹ Peter Kuzmič, *Vuk-Daničićovo Sveto pismo i Biblijska društva na južnoslavenskom tlu u XIX. stoljeću*, *Analecta croatica christiana XVII*, Zagreb, 1983.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ÜBERSETZUNGEN DER BIBLISCHEN TEXTE IN DER ENTWICKLUNG DER KROATISCHEN LITERATURSPRACHE

Wie auch einige andere europäische Sprachen hat auch das Kroatische in seinen Fundamenten die Bibel als ein einzigartiges literarisches, sprachliches und religiöses Werk. Von den Übersetzungen der Heiligen Brüder ins Altkirchenslawische bis zu den kroatisch-glagolitischen Texten in den Missalen und Gebetsbüchern ging der sprachlich erneuert biblische Text in die kroatischen lateinischsprachigen Lektionsbücher ein – zuerst in den handschriftlichen Gesetzbüchern, der Inkunabel von 1495 und ihren späteren Auflagen – um in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts national und sprachlich integriert zu werden. Diese Sprache, derer endgültige Standardisierung in den religiösen Büchern erfolgte, trug auch zu einer sprachlichen und nationalen Integration während der kroatischen Wiedergeburtbewegung bei. In diesen Entwicklungen spielten die in der Sprache der Bibelübersetzungen und der biblischen Perikopen verfaßten Predigten eine große Rolle. Dadurch konnte die Sprache der liturgischen und religiösen Texte in die Fundamente der kroatischen Literatursprache eingebaut werden – vom Mittelalter an bis zu einer endgültigen nationalen, sprachlichen und orthographischen Integration.